

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عارفی، محمداکرم، ۱۳۴۸ - .

اندیشه سیاسی طبرسی / محمداکرم عارفی؛ تهیه: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۷. ۱۲۴ ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۱۶۷۷. کتاب های پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی؛ ۲۷۱. کتاب های پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی؛ ۴۴) (سیاسی - اجتماعی؛ ۱۹۲. اندیشه سیاسی؛ ۸۰) ISBN 978-964-09-0610-1

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب نامه: ص. [۱۱۵] - ۱۱۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.

چاپ سوم: ۱۳۹۹.

۱. طبرسی، فضل بن حسن، ۴۴۶۸-۵۴۸ق. - نظریه درباره سیاست و حکومت. ۲. اسلام و سیاست. ۳. اسلام و دولت. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی. ب. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۹۹۸

BP ۵۵ / ۳ / ط ۲۵ ع ۲

[۲۹۷ / ۱۹۲۴]

[BP ۹۲ / ۸ / ط ۲۵ ع ۲]

۱۳۹۹

کتاب های پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی / ۲۷۱

کتاب های پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی / ۴۴

■ موضوع: اندیشه سیاسی: ۸۰ (سیاسی - اجتماعی: ۱۹۲)

■ گروه مخاطب: تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۱۶۷۷

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۴۲۵

اندیشه سیاسی طبرسی

محمد اکرم عارفی

تهیه: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

پژوهشگاه
۱۳۹۹

اندیشه سیاسی طبرسی

- نویسنده: محمداکرم عارفی
- تهیه: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی/پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: سوم / ۱۳۹۹ • شمارگان: ۱۰۰ • بها: ۱۸۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهیدا (صفائیه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۷۴۲۱۵۵-۳۷۷۴۲۱۵۴ نمابر: ۳۷۷۴۲۱۵۴ تلفن پخش: ۳۷۷۴۴۲۶

❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهیدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهیدا، نیش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکارانی که در تولید این اثر نقش داشته‌اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و سرویراستار: ابوالفضل طریقه‌دار • ویراستار: ایوب زارعی
- حروف‌نگاری: مجید اکبریان گرمجی • نمایه‌ساز، اصلاحات حروف‌نگاری و صفحه‌آرا: حسین محمدی
- کنترل نمونه‌خوانی: محمدجواد مصطفوی
- مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: محمود هدایی • اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی.

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست

۹	سخن پژوهشکده
۱۳	مقدمه

فصل اول: زندگی و زمانه طبرسی

۱۷	دوران رشد و تحصیل
۱۸	مهاجرت به سبزوار
۱۹	آثار و تألیفات
۲۰	استادان و شاگردان
۲۱	اوضاع فرهنگی، سیاسی و اجتماعی عصر طبرسی

فصل دوم: کلیات و مبانی اندیشه سیاسی

۲۹	۱. انسان‌شناسی
۳۴	۲. روش‌شناسی فقهی - تفسیری
۳۹	۳. تعریف سیاست
۴۱	۴. موضوع سیاست

۷۵..... منشأ دولت

۷۷..... مشروعیت

فصل پنجم: اختیارات و وظایف دولت

۸۲..... ۱. اختیارات و وظایف داخلی

۸۲..... اصول سیاست داخلی

۸۳..... اهداف حکومت

۸۶..... اختیارات حکومت

۸۹..... حقوق مردم و حکومت

۹۰..... الف) حقوق حکومت بر مردم

۹۱..... ب) حقوق مردم بر حکومت

۹۳..... ۲. اختیارات و وظایف خارجی و بین‌المللی

۹۳..... اصول سیاست خارجی

۹۶..... قلمرو اختیارات دولت در عرصه خارجی

۹۸..... ۳. منابع مالی یا قلمرو اختیارات اقتصادی دولت

۹۸..... غنیمت یا خمس

۹۸..... انفال و فیه

۹۹..... زکات

۱۰۰..... اراضی موات

۱۰۰..... میراث افراد بی‌وارث

۱۰۱..... جزیه

۱۰۲..... وقف

۴۲..... ۵. دین و سیاست

فصل سوم: زندگی سیاسی در عصر غیبت

۴۸..... ۱. اتخاذ گفتمان علمی مشارکت‌گرا به منزله راهی به سوی گفتمان سیاسی واحد

۴۹..... ۲. برگزاری مراسم دینی - سیاسی

۵۰..... ۳. امر به معروف و نهی از منکر و موعظه به حاکمان

۵۱..... ۴. مشارکت عملی در سازمان حکومت

فصل چهارم: حکومت

۵۳..... ۱. تعریف حکومت

۵۴..... ۲. ضرورت حکومت

۵۷..... ۳. انواع حکومت

۵۹..... حکومت عادل

۶۲..... حکومت جائز

۶۳..... ۴. عناصر دولت

۶۶..... ۵. ارکان و نهادهای دولت

۶۷..... ریاست

۶۸..... وزارت

۶۸..... قضا

۶۹..... سپاه (جیش)

۷۰..... ۶. ساختار دولت

۷۳..... ۷. شیوه‌های تشکیل دولت

۷۵..... ۸. منشأ و مشروعیت دولت

فصل ششم: نظام جور (طاغوت) و تعامل با آن

۱۰۳	۱. تعریف جور و طاغوت
۱۰۴	۲. رد همه جانبه رابطه با ظالم
۱۰۶	۳. همکاری با دولت جائز در موارد معدود
۱۰۹	۴. استراتژی تقیه در دولت جائز
۱۱۱	خاتمه: نتیجه‌گیری
۱۱۵	کتاب‌نامه
۱۱۷	نمایه
۱۱۷	آیات
۱۱۸	اعلام

سخن پژوهشگر

پیروزی انقلاب اسلامی و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی نویدبخش حضور فعال دین در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی بود. این ایده، در سطح ملی ترسیم‌کننده هویت دینی - ملی و حیات سیاسی - اجتماعی ایرانیان، و در سطح فراملی تبیین‌کننده ضرورت بازسازی تمدن اسلامی و اعاده هویت و عزت به مسلمانان در دوران معاصر بود. ترسیم هویت دینی - ملی و تلاش برای بازسازی تمدن اسلامی، پرسش‌ها و معضلاتی جدید را در دو سطح مذکور به وجود آورد که تاکنون منابع دینی و دین‌داران در عرصه علوم و مراکز علمی با آن به طور جدی مواجه نشده بودند. پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها و معضلات، بی‌تردید نیازمند بازنگری در مبانی و بینش حاکم بر علوم رایج انسانی و اجتماعی در کنار بازگشتی روشمند و نقادانه به سنت فکری است. این بازنگری ضمن فراهم ساختن زمینه‌های لازم برای بهره‌گیری از توانمندی‌های سنت و دانش سنتی، امکان استفاده از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های علوم جدید در دوران معاصر را به ارمغان می‌آورد، بنابراین وظایف مراکز علمی و پژوهشی در جمهوری اسلامی، بسی سنگین است. این مراکز از سویی، رسالت پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و معضلات فکری را برعهده دارند و از سوی

دیگر، به فرهنگ‌سازی و تولید فکر و اندیشه به‌عنوان عناصر و لوازم اصلی احیای تمدن اسلامی باید اولویت دهند.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی نیز با تلاش در جهت پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و معضلات فکری مربوط به حوزه پژوهشی خود و فراهم ساختن زمینه‌های لازم برای بازتولید فرهنگ سیاسی - دینی و ارائه دانش سیاسی مبتنی بر منابع اسلامی، هویت‌شناسی و هویت‌سازی در زمینه‌های فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و علوم سیاسی را به‌عنوان مهم‌ترین هدف خود دنبال می‌کند. این پژوهشکده با فراهم کردن زمینه‌های رشد نیروی انسانی در عرصه پژوهش‌های سیاسی با رویکردهای فلسفی، فقهی و علمی، تلاش می‌کند در جهت عزم و اراده ملی برای احیای تمدن اسلامی گام بردارد.

اثر حاضر که با هدف بررسی تراث سیاسی اسلامی در عرصه فقه سیاسی نگارش یافته، گامی آغازین در جهت فراهم ساختن زمینه‌های لازم برای هویت‌شناسی سیاسی تلقی می‌گردد.

بی‌تردید، اجرای این پژوهش و غنای علمی آن مدیون تلاش‌های ارزنده مدیر محترم گروه فقه سیاسی جناب حجة الاسلام دکتر منصور میراحمدی، ارزیابان محترم آقایان دکتر سید صادق حقیقت، سید محمدرضا موسویان، سید نادر علوی و علی خالقی و متصدیان اجرایی پژوهشکده به‌ویژه مدیر محترم امور پژوهشی آقای رجبعلی اسفندیار می‌باشد که جای دارد از زحمات و تلاش‌های آنان قدردانی به‌عمل آید. هم‌چنین از ریاست محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای احمد مبلغی و قائم‌مقام محترم پژوهشگاه جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای نجفی تشکر می‌کنم که بدون حمایت‌ها و مساعدت‌های بی‌دریغ و مؤثر ایشان پژوهش حاضر به سرانجام نمی‌رسید.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی، در راستای وظایفش آثار خود را در اختیار جامعه علمی قرار داده، پیشاپیش از انتقادات و پیشنهادهای علمی همه استادان، صاحب‌نظران و پژوهش‌گران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌های علمی موجبات رشد و پویایی فرهنگ سیاسی - دینی و زمینه‌های گسترش اندیشه سیاسی اسلام را فراهم سازد.

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

دکتر نجف لکزایی

مقدمه

فقه اسلامی که از لحاظ محتوایی مبنا و اساس اکثر رشته‌های علوم اسلامی محسوب می‌شود، در سده‌های اخیر رشد قابل توجهی کرده است. جامعیت موضوعی و گستردگی محتوایی آن تا حدی است که همه یا اکثر مسائل را به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم تحت پوشش قرار می‌دهد. اما در عین حال، برخی عوامل باعث شده تا فقه نتواند جایگاه واقعی خود را در میان دانش‌های جدید به خوبی باز کند، زیرا کلیت و جامعیت آن که زمانی بسیار مهم تلقی می‌شد، اکنون جذابیت کم‌تری دارد. رشته‌های علوم جدید بسیار محدود، دقیق و متمرکز عمل می‌کند که این ویژگی در فقه کم‌تر به چشم می‌خورد. برای جبران این نقیصه، امروز رهیافت‌های جدیدی در حوزه مطالعه فقه به وجود آمده که در پربار ساختن بیش از پیش فقه می‌کوشد بخش‌هایی از فقه را تحت‌عنوان موضوع یا رشته‌های علمی خاص مورد پژوهش و مطالعه قرار دهد تا با شکافته شدن همه زوایای آن، کارآمدی، روزآمدی و کارایی آن را به‌عنوان یک علم پویا بیش از پیش فعال سازد.

وجود ایده مطالعاتی جدید در میان متفکران معاصر، روزنه مطالعه در آثار و اندیشه‌های فقهی عالمان گذشته را در حوزه‌های مشخصی گشوده است.

در همین راستا، اثر حاضر نیز وظیفه خود دانسته که با الهام از رهیافت مطالعاتی جدید، بخش خاصی از فقه را که «فقه سیاسی» یا «اندیشه سیاسی در فقه» نامیده می‌شود، مورد پژوهش قرار دهد. اما گستردگی مطالب ایجاب می‌کند که این پژوهش صرفاً روی آثار یکی از نخبگان فقه که از لحاظ تاریخی به قرن ششم تعلق دارد، متمرکز شود. بنابراین پژوهش حاضر، اندیشه سیاسی امین‌الاسلام فضل‌بن‌حسن طبرسی را بررسی می‌کند. طبرسی که در عرصه تفسیر از اندیشمندان صاحب‌نام به شمار می‌آید، در عرصه فقه نیز از توانایی برجسته‌ای برخوردار است. اما شهرت او در تفسیر، تا حدودی مانع از شفاف شدن اندیشه‌های فقهی او شده است. از این رو، بسیار لازم می‌نمود که اندیشه فقهی او نیز حداقل در برخی محورها، مانند فقه سیاسی، مورد توجه و تعمق محققان قرار گیرد.

طبرسی در عرصه فقه به‌طور عام و در فقه سیاسی به‌طور خاص نظریه‌های عمیقی دارد که توجه به آنها برای عصر حاضر بسیار قابل استفاده خواهد بود؛ به‌ویژه شرایط زمانی خاص او که او را به اتخاذ استراتژی «تفاهم دینی» وادار نمود، برای عصر جدید که از گفتمان تفاهم مذهبی و سیاسی حمایت نشان می‌دهد و جهان به سوی همکاری‌های بیش‌تر در حرکت است، بسیار آموزنده می‌باشد.

هدف اصلی پژوهش حاضر، رسیدن به پاسخ این سؤال است که اندیشه سیاسی مرحوم طبرسی چه عناصری را در مباحث اندیشه سیاسی در خویشتن گرد آورده و به‌ویژه نسبت به نظام سیاسی در اسلام و حیات سیاسی در عصر غیبت چه مسائلی را مورد توجه جدی قرار داده است؟ پاسخ مورد آزمون این است که اندیشه سیاسی طبرسی، مهم‌ترین مسائل موجود در اندیشه سیاسی مانند سیاست، انسان سیاسی، رابطه دین و سیاست و حکومت و کارویژه‌های

آن را مورد توجه قرار داده و در مورد زندگی سیاسی و دولت در عصر غیبت نیز مسائلی را مطرح نموده و مشارکت و تقیه را راهکار سودمندی برای زندگی سیاسی شیعه در دوران غیبت به‌شمار آورده است.

مهم‌ترین مفهومی که در این پژوهش جلب توجه می‌کند، مفهوم «حکومت عادل» است که منظور از آن، عالی‌ترین نهاد قدرت و مدیریت است که صلاحیت امر و نهی و تدبیر امور جامعه را در دست دارد. «حکومت عادل» حکومتی است که روش اعتدال را بر مبنای قوانین شریعت تحت رهبری فرد عادل عالم معصوم در پیش گرفته باشد.

به منظور دستیابی به پاسخ سؤال اصلی و روشن شدن ابعاد اندیشه سیاسی اندیشمند موردنظر، کوشش به عمل آمده تا مطالب مرتبط با اندیشه سیاسی او، در ضمن فصل مورد بررسی قرار گیرد: فصل اول، به زندگی‌نامه و عصر سیاسی مرحوم طبرسی پرداخته است؛ فصل دوم، به کلیات مرتبط با اندیشه سیاسی می‌پردازد که عمدتاً متمرکز بر مبانی است؛ فصل سوم، به حیات سیاسی در عصر غیبت می‌پردازد و فصل چهارم، به حکومت؛ فصل پنجم، به کارکرد، وظایف و اختیارات دولت و فصل ششم، به دولت جائز و تعامل با آن پرداخته است. سرانجام، بایک جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پژوهش خاتمه می‌یابد.

روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی است که با گردآوری مطالب مستند از آثار اندیشمندان، به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته است. گفتنی است که در روند تدوین پژوهش حاضر، از مواجهه با برخی مشکلات و نواقص نیز به‌دور نبوده‌ایم که مهم‌ترین آنها محدودیت در منابع فقهی صاحب اندیشه؛ نایاب بودن برخی منابع و پراکندگی بیش از حد مباحث سیاسی در آثار ایشان بود. مشکل اخیر ممکن است به‌رغم تلاش‌های مکرر ما در جهت احاطه بر

مطالب ایشان، دسترسی به برخی را ناممکن کرده باشد. در اثنای پژوهش، بر تفسیر «مجمع‌البیان» طبرسی تمرکز به عمل آمده و آنرا مهم‌ترین منبع اندیشه سیاسی او یافتیم. امید که این تحقیق صرفاً روزنه‌ای برای کارهای گسترده‌تر و عمیق‌تر درباره اندیشه سیاسی مرحوم طبرسی به‌ویژه اثرگران‌بهای مجمع‌البیان باشد.

فصل اول

زندگی و زمانه طبرسی

دوران رشد و تحصیل

امین‌الدین فضل بن حسن طبرسی بین سال‌های ۴۶۸ تا ۴۷۰ هجری به دنیا آمد. محله، شهر و یا روستای محل تولد وی به‌طور دقیق معلوم نیست. فقط گفته شده که او در مشهد مقدس و در خانواده‌ای مؤمن و اهل علم متولد شده و اجداد او همگی از علما و اهل فضل بوده‌اند. زمانه وی با حکومت سلاجقه که قدرت‌مندترین سلسله حاکم بر ایران را در دوره پس از اسلام تشکیل می‌دهد، مصادف بوده است. در این دوره ایران از گسترش فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده و شاهان سلجوقی نیز قدرت و توانمندی زیادی داشته‌اند.

طبرسی دوران جوانی خود را در مشهد گذرانده و در جوار بارگاه امام رضا علیه السلام به رشد عقلی و فکری خود نائل شده است. وی در این شهر از محضر بزرگان و علمای دین درس‌های علوم دینی و ادب را فرا گرفته و به تکامل نفس و طی مراحل کمال نفسانی و روحانی رسیده است. وی در اکثر علوم زمانه‌اش مانند فقه، اصول، ادبیات عرب، تفسیر، کلام و الهیات سرآمد بوده